

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.044>
УДК 94(477)351.853“364”

Олександр РЕЄНТ

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України XIX — початку XX ст.,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
Reent.O.P@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Галина ДЕНИСЕНКО

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
центр досліджень історико-культурної спадщини України,
відділ історії України другої половини XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
denisenko51@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4672-1586>

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА НАСЛІДКИ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Мета — проаналізувати стан нерухомої культурної спадщини в умовах російсько-української війни 2014—2024 рр. Сучасна війна, спрямована на знищення українського народу й України як держави, актуалізувала низку проблем, у тому числі в гуманітарній сфері. В умовах російської агресії державна політика у сфері культури стає важливим чинником забезпечення національної безпеки України, а збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу є одним з головних елементів формування

Цитування: Реєнт О., Денисенко Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 44—65. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.044>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

його ідентичності, консолідації й розвитку української нації. **Наукова новизна** полягає у дослідженні стану культурної спадщини України під час російсько-української війни, переосмисленні історичного минулого, аналізі процесів декомунізації та деколонізації в публічному просторі, які значно посилілися після російського вторгнення в Україну 2022 р. **Методологічною основою дослідження** є принципи історичного аналізу та наукової об'єктивності, проблемно-хронологічний метод. **Висновки.** «Гібридна війна» Російської Федерації проти України з 2014 р. та широкомасштабна агресія 24 лютого 2022 р. актуалізували тему культурної спадщини, масштабів втрат національного культурного надбання України. Знищення і руйнування пам'яток історії та культури — це не лише матеріальні збитки, а й спроба підірвати моральний дух українців, знищити минуле українського народу, історичну пам'ять, історію, матеріалізовану в пам'ятках. По закінченню війни основними завданнями у сфері культури стануть збереження культурного надбання, розробка стратегії її відновлення із залученням державних інституцій і міжнародних організацій ЮНЕСКО, ІКОМОС, ІКОМ, культурної дипломатії, інформація світової спільноти про збитки й втрати, завдані країною-агресоркою культурній спадщині України, розробка механізму їх оцінки й визначення розмірів компенсації. Російська агресія проти України викликала хвилю спротиву громадянського суспільства, що інспірувало процес демонтажу низки пам'ятних об'єктів, пов'язаних з історією та культурою РФ, декомунізацію української топоніміки та очищення публічного простору від маркерів імперських претензій на українські землі.

Ключові слова: російсько-українська війна, культурна спадщина, публічний простір, декомунізація, деколонізація, деросіянізація, музей, пам'ятник.

У сучасній українській історіографії в численних наукових статтях та фундаментальних виданнях представлені проблеми становлення і розвитку пам'яткоохоронної галузі, комплексний системний підхід до організації збереження культурної спадщини, роль державних інституцій і громадських організацій у розв'язанні актуальних питань пам'яткоохоронної справи в різні історичні періоди. Цим питанням присвячені комплексні синтетичні дослідження та індивідуальні роботи В. Акуленка, С. Гаврилюк, В. Горбика, С. Заремби, О. Нестулі та інших авторів. Найменш висвітленими залишаються складні та драматичні події в пам'яткоохоронній сфері під час російсько-української війни — окупації та анексії АР Крим, м. Севастополь, районів Донецької й Луганської областей. Після вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. культурна спадщина зазнала значних руйнувань на всій території України. Поряд із руйнуванням пам'яток РФ незаконно вивозить артефакти, протиправно переміщає об'єкти Музейного фонду України, привласнює культурні цінності. Проблема тика культурної спадщини в анексованому Криму, м. Севастополі, в Донецькій та Луганській областях знайшла висвітлення в публікаціях Г. Денисенко, С. Кота, О. Рішняка, О. Титової, В. Солошенко, Д. Яшного, інших дослідників [1—10]. Російсько-українська війна прискорила заходи щодо декомунізації публічного простору України, ініційовані пакетом законів, ухвалених 9 квітня 2015 р., проаналізовані в роботах О. Гриценка, М. Рябчука та інших авторів [11—12]. Логічним продовженням декомунізації має бути деколонізація, яка передбачає позбавлення публічного простору від імперської спадщини. У роботах україн-

ських дослідників процеси, які передбачають заміну в публічному просторі радянського й російського спадку на український, розглядаються фрагментарно, оскільки законодавча база цих питань знаходиться в стадії розробки [13—14]. Відсутня загальна картина стану культурної спадщини в умовах російсько-української війни, руйнування пам'яток під час широкомасштабного вторгнення російських військ, процесів декомунізації та деколонізації публічного простору. Для дослідження сучасного стану культурної спадщини були використані матеріали ЗМІ, статистичні дані Міністерства культури та інформаційної політики України (МКІП України)¹.

Культурна спадщина й національна безпека

У 2022 р. замість очікуваної триденної каральної операції, на яку розраховував ворог, так звана СВО переросла у широкомасштабну війну — найбільшу в Європі з часів Другої світової війни [15, С. 39]. Напередодні повномасштабного вторгнення в Україну президент РФ підписав указ «Про затвердження основ державної політики щодо збереження та зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей», що передбачав тотальне російщення та знищення ідентичності українського народу на тимчасово окупованих територіях України [17, С. 30].

Забороною українського телебачення, контролем соціальних мереж і ЗМІ, впровадженням у школах і вишах російських програм, терором і насиллям окупанти прагнуть створити у тимчасово окупованих регіонах «новий порядок», нав'язують власну, псевдонаукову концепцію «російського світу» («русского мира»), де заперечується українська історія, українська державність, існування українського етносу, незалежна політично, економічно й культурно Україна, право українців обирати своє майбутнє, існування України та українців як суб'єктів світової політики. Своїми діями на тимчасово окупованій території України збройні сили Російської Федерації спричинили гуманітарну катастрофу, яку можна кваліфікувати як геноцид українців. Верховна Рада України у квітні 2022 р. визнала дії Росії на території України геноцидом і закликала міжнародну спільноту зробити те саме. В ухвалі згадуються злочини окупантів у Бучі, Ізюмі, Маріуполі та інших містах, які свідчать про цілеспрямоване знищення українців. Заклик Верховної Ради підтримали парламенти Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Чехії, Ірландії та Канади, а також ПАРЄ та Парламентська асамблея НАТО². Через злочини проти культурної спадщини України Росія намагається не лише знищити українські традиції та культуру, а й право українців на існування.

Виступаючи 29 лютого 2024 р. на Міжнародній конференції «Об'єднані заради справедливості. Об'єднані заради збереження культурної спадщини»

¹ Від 5 вересня 2024 р. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України.

² Заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» (14 квітня 2022 р.). *Верховна Рада України*. 14.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

прем'єр-міністр України Д. Шмигаль зазначив, що «ворог сповідує ідеологію тотального руйнування... Він знищує житлові будинки, школи та дитячі садки, лікарні та електростанції, заводи й ферми. Так само він стирає з лиця землі храми, музеї, театри, історичні будівлі, пам'ятники»³.

В умовах російської агресії державна політика у сфері культурної спадщини стає важливим чинником гарантування національної безпеки України. 2 березня 2023 р. у Верховну Раду був поданий законопроект № 9072 «Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті», де зазначено, що збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу є одним з головних елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації. Зазначений законопроект спрямований на захист української ідентичності, що на загальнодержавному рівні гарантуватиме захист від злочинів геноциду за національною ознакою, підміни історичних понять, нівелювання унікальних традиційних надбань українського народу, руйнації об'єктів культурної спадщини, викрадення культурних цінностей, а також спроб стерти нашу національну пам'ять⁴.

У Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту (1954 р.) зазначено, що збитки, завдані культурним цінностям, які є об'єктами міжнародної охорони, незалежно від того, якому народові вони належать, є збитком культурній спадщині всього людства, оскільки кожен народ робить свій внесок у світову культуру⁵.

Україну за загальною кількістю пам'яток можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною, вважати невіддільною частиною світового культурного надбання, важливим елементом пізнання історії людства, джерелом європейської колективної пам'яті. За матеріалами парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», що відбулися 18 квітня 2018 р., на державному обліку перебуває близько 130 000 об'єктів, з них — 65 350 археології, 44 496 — історії, 944 — монументального мистецтва, 13 518 — архітектури та містобудування, 327 — садово-паркового мистецтва, 219 — ландшафтних об'єктів і 92 — об'єкти науки й техніки [1, С. 8—9].

³ Шмигаль Денис: Усі постраждали внаслідок російської агресії об'єкти культурної спадщини внесуть до спеціального держреєстру для визначення розмірів компенсацій від рф. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-usi-postrazhdali-vnaslidok-rosiiskoi-ahresii-objekty-kulturnoi-spadshchyny-vnesut-do-spetsialnoho-derzhreiestru-dlia-vyznachennia-rozmiriv-kompensatsii-vid-r> (дата звернення: 20.03.2024).

⁴ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті». *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-zakonu-ukraini-pro-natsionalnu-bezpeku-ukraini-shchodo-zberezheniya-kulturnoi-spadshchini-ukraini-ta-natsionalnoi-pamyatips> (дата звернення: 2.07.2023).

⁵ Кот С.І. Про ратифікацію Україною Другого протоколу (1999) до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року: Інформаційно-аналітична записка / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2017. На правах рукопису. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013251> (дата звернення: 10.12.2023).

Кримський контент

Починаючи з 2014 р., російські окупанти нищили і грабували культурну спадщину на тимчасово окупованих територіях. Так званий «захист російськомовного населення», наратив щодо «історичної належності Криму» Росія використала у 2014 р. для виправдання окупації АР Крим та м. Севастополя, частини Донецької та Луганської областей. Генеральна асамблея ООН у своїй резолюції від 2 березня 2022 р. засудила воєнне вторгнення Росії в Україну, визнавши його агресією і вимагала від РФ не лише припинити вторгнення, але «негайно, повністю та безумовно вивести всі свої збройні сили з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів»⁶.

АР Крим і Севастополь — один із найбагатших регіонів України за кількістю та різноманіттю об'єктів культурної спадщини. В АР Крим у 2013 р. діяли 33 державні, понад 300 відомчих і громадських музеїв. Лише державна частина музейного фонду Криму становить приблизно мільйон одиниць зберігання. В АР Крим знаходилося 8694, у Севастополі 2073 пам'ятки історії та культури від епохи неоліту та раннього заліза, скіфського та античного часу до раннього нового і новітнього періоду [4, С. 32]. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України включено 64 пам'ятки національного, 1143 — місцевого значення АР Крим [5, С. 58]. Серед них такі відомі пам'ятки як археологічні комплекси Алустон, Неаполь Скіфський, рештки античних міст Тірітака, Мірмекій, Пантікапей, Німфей, Парфеній, генуезькі фортеці, меморіальні будинки І. Айвазовського, М. Волошина, О. Гріна, М. Самокиша, С. Сергеева-Ценського, Лесі Українки, А. Чехова, поховання видатних діячів світової культури, печерні монастирі, палацово-паркові комплекси, караїмські, кримськотатарські, вірменські святині [8, С. 19—20]. Найкращі взірці комплексів і ансамблів культурної спадщини України, які мають універсальне значення для всього людства, внесені до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У 2013 р. до цього списку включена унікальна пам'ятка — Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н. е. — XIV ст. н. е.) у Севастополі. До Попереднього списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО були номіновані п'ять об'єктів на Кримському півострові [4, С. 25—26; 18]. У 2014 р. на базі українських органів охорони культурної спадщини в АР Крим були створені російські, до повноважень яких входять рішення щодо включення об'єктів до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації. В останню його редакцію включені 2876 пам'яток. До реєстру не внесені пам'ятки археології, поставлені на державний облік в Україні, а також виявлені після 2014 р., що ставить їх під загрозу знищення, враховуючи масштабні будівельні роботи [9, С. 68]. В останні роки російська сторона здійснює безпрецедентні незаконні археологічні розкопки на Кримському півострові,

⁶ Генасамблея ООН засудила вторгнення Росії й закликала негайно вивести війська з України. *Європейська правда*. 02.03.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/2/7135096/> (дата звернення: 10.12.2023).

ремонтно-реставраційні роботи на території пам'яток історії та культури, серед яких Херсонес Таврійській, Ханський палац у Бахчисараї — єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури. Під виглядом реконструкції знищено Золотий кабінет Ханського палацу, демонтовано автентичний дах та ансамбль кольорових вітражів (грудень, 2022 р.) [17, С. 25].

РФ незаконно вивозить артефакти з окупованого Криму, протиправно перемищає об'єкти Музейного фонду України. Визнаючи рухомі й нерухомі об'єкти своїм національним надбанням, але не маючи фізичних можливостей впливати на ситуацію, Україна веде опосередкований моніторинг стану пам'яток на території Криму та фіксує злочини російського режиму. РФ на об'єкті всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Херсонес Таврійський реалізує проект «Новий Херсонес», який передбачає експлуатацію об'єкта для проведення ідеологічної та культурної пропаганди, що призводить до руйнування його археологічного пласта, й масштабну забудову — зведення музеїв «Росія — моя історія», історії Криму та Новоросії, античності та Візантії, паломницьких центрів та культових об'єктів РПЦ [17, С. 28]. Під час незаконних розкопок на території південного передмістя Херсонеса в зоні охорони об'єкта Всесвітньої спадщини Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н. е — XIV ст. н. е) для будівництва на цьому місці паломницького центру та історико-археологічного парку в 2021—2023 рр. знищено 85 тис. кв. м культурного шару, вилучено (за даними окупаційної адміністрації) близько 4 млн предметів та понад 1500 археологічних комплексів. Колекція знахідок, які становлять музейну цінність, нараховує 360 тис. предметів, які не надійшли до фондів «Государственного историко-археологического музея-заповедника “Херсонес Таврический”» (створений російською владою під час привласнення майнового комплексу і колекцій Національного заповідника «Херсонес Таврійський»). Ці розкопки стали найбільш руйнівними для пам'яток античної археології у світі⁷.

Пам'ятки історії та культури на тимчасово окупованій території Донецької та Луганської областей

Станом на 2013 р. у Донецькій області на державному обліку перебували 4144 пам'ятки історії та культури, працювали 59 державних музеїв, у тому числі на підконтрольній Україні території 30; у Луганській області — 6317 пам'яток, діяли 34 державні музеї, з них 14 (найбільші музеї регіону зі значною частиною Музейного фонду України) діяли на контрольованій українською владою території

⁷ Дані Кримського інституту стратегічних досліджень — про «приспосування», «реставрацію», а за фактом — руйнування та знищення об'єктів культурної спадщини України зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які опинилися в окупації та потрапили до рук росіян. 26.09.2024 [Facebook page]. URL: https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=3cb1e327abe8d62827907e77dc052de5 (дата звернення: 1.10.2024).

[4, С. 36—37]. На початок 2014 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України в Донецькій області включено 88, у тому числі 75 пам'яток історії та 4 монументального мистецтва, в Луганській області — 497, з них — 403 пам'ятки історії та 28 монументального мистецтва. Пам'яток національного значення в Донецькій області — 14, у Луганській — 19 [5, С. 58]. На стику Донецької, Луганської й Ростовської областей (РФ) знаходиться пам'ятка національного значення — Меморіальний комплекс Савур-могила на честь радянських воїнів, які загинули в боях за Донбас в роки Другої світової війни. Влітку 2014 р. під час вторгнення російських військ в Україну частина комплексу зруйнована росіянами.

Найбільш відомими археологічними об'єктами степового регіону, зокрема Донеччини, є кургани, які зазнають значних руйнувань не тільки від природних катаклізмів, «чорних археологів», але часто знаходяться у зоні бойових дій і використовуються як воєнні об'єкти через облаштування військами вогневих позицій та ліній оборони.

До пам'яток національного значення на Луганщині віднесені комплексні об'єкти культурної спадщини — історії, архітектури, науки й техніки, а саме, меморіальні комплекси на честь учасників Другої світової війни, діячів науки й культури: письменника, педагога, мовознавця і громадського діяча Б. Грінченка, лексикографа і письменника В. Даля, комплекси споруд кінних заводів — Деркульського, одного з найстаріших в Україні (1765—1767 рр.) та Лимарівського (1818—1822 рр.) [9, С. 19—20]. На території Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка просто неба знаходиться один із найбільших на пострадянському просторі язичницьких парків-музеїв, який складається з колекцій антропоморфних стел катакомбної культури XXV—XX ст. до н. е. (6 екз.) і пам'яток сакрального мистецтва половців XI—XIII ст. (62 екз.) [8, С. 25].

Точних даних про стан і кількість рухомих і нерухомих об'єктів на тимчасово окупованих територіях не існує, оскільки каталогізація пам'яток історії та культури пам'яткоохоронними органами України останнім часом не проводилася. У 2019 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України внесені 7 пам'яток Святогірського Успенського монастиря, у 2021 р. — 18 пам'яток історії, архітектури й монументального мистецтва у м. Краматорську і 4 — у Маріуполі⁸. Більшість воєнних конфліктів, спрямованих на окупацію земель, насадження іншої ідеології та стирання історичної пам'яті завжди супроводжуються нищенням об'єктів культури, які своїм існуванням дозволяють краще зрозуміти хід історичного процесу, осмислити й дослідити історичне минуле України, ідентифікувати себе з ним. Неповага до чужого культурного простору виявляється в цілеспрямованому руйнуванні історичних споруд та монументів, пошкодженні та знищенні пам'яток.

⁸ Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України (далі — Поточний архів МКІП України). Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. Протокол від 1.11.2022 р.

Руйнування пам'яток історії та культури у 2022—2024 рр.

Одними з перших зазнали удару російських військ і тимчасової окупації містечка навколо Києва — Буча, Бородянка, Ворзель, Гостомель, Ірпінь. Після звільнення м. Бородянка на Київщині серед руйнувань і жахливих знущань з мирних мешканців світ побачив розстріляне бронзове погруддя Великого Кобзаря, якого російські військові розстрілювали немов людину. Від стрілецької зброї ворога постраждав пам'ятник Тарасу Шевченку у м. Маріуполь. Російські загарбники з ненавистю руйнують монументи українським воїнам, учасникам АТО/ООС, героям Небесної сотні в Чернігові, Херсоні, Енергодарі (Запорізька обл.), Ірпені (Київська обл.). 7 березня російські окупанти знищили в смт Луганське (Донецька обл.) меморіальну стелу, що увічнювала пам'ять Героя України Василя Сліпака, який загинув у боях за Україну у 2016 р. У перші дні війни, 27 лютого, окупанти прицільно обстріляли у м. Бучі Київської області пам'ятник радянським військовим — бойову машину БДРМ-2. Російські агресори зруйнували братські могили воїнів і жертв Другої світової війни у с. Велика Писарівка, Сім'янівка (Сумська обл.), містах Гостомелі, Бородянці, смт Макарові, с. Лук'янівці й Підгайному на Київщині [19, С. 1—5]. 23—24 березня 2022 р. у Харкові через ракетні обстріли постраждав Меморіал жертв тоталітаризму, споруджений 17 червня 2000 р. на цвинтарі, де знаходяться 15 братських могил польських військовополонених і 60 братських могил радянських громадян [20, С. 200]. 20 квітня російські терористичні війська вдруге обстріляли цвинтар жертв тоталітаризму, страчених з 10 квітня по 12 травня 1940 р. органами НКВС [14].

У перші години повномасштабного вторгнення нищівного бомбардування зазнала Харківщина — постраждали пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва старовинного козацького міста Ізюм, поруйнована Ізюмська фортеця, зведена наприкінці XVII ст. На горі Крем'янець пошкоджена скульптурна група «Атака», яка увічнювала подвиг українців у боротьбі з нацизмом [19], зруйнований Національний літературно-меморіальний музей українського мислителя Г. Сковороди (с. Сковородинівка, Богодухівський р-н). 18—24 березня 2022 р. у Харкові були зруйновані будівлі в історичному ареалі міста: Палац праці на Майдані Конституції, корпус економічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна, центральний корпус Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, будинок обласної ради та облдержадміністрації на Площі Свободи, які були й залишаються частиною історичного обличчя міста. Під час обстрілів пошкоджений Свято-Успенський собор XVIII ст., будинок «Слово» (вул. Культури, 9), знаковий для міста та української літератури 1920-х р. [19].

Артилерійські обстріли, бомбардування, використання заборонених міжнародним правом боєприпасів призводять до масштабних руйнувань об'єктів культурної спадщини. На територіях, які стали театром воєнних дій, під загрозою знищення опинилися всі види пам'яток. Історичні пам'ятники та споруди

стали символами для багатьох міст воюючої України. Після окупації Криму у 2014 р. у Севастополі був демонтований пам'ятник гетьману П. Сагайдачному, під проводом якого козацькі війська відзначились у походах до Криму [21]. У с. Мангуші під Маріуполем окупанти знесли пам'ятник гетьману України Петру Сагайдачному і кам'яний хрест у пам'ять загиблих у Другій світовій війні, відкритий 2017 р. [22]. На Київщині були знищені пам'ятки архітектури — дерев'яні храми у с. Заворичі (1873 р.), Лук'янівка (1879 р.), дерев'яну церкву у с. В'язівка (1862 р.) на Житомирщині. Росіяни навмисно спрямували свої ракети на історичний центр Одеси, який знаходиться під захистом ЮНЕСКО. Центр міста протягом 19—23 липня 2023 р. зазнав наймасштабнішої атаки російських військ з початку вторгнення РФ до України. Внаслідок обстрілів значні ушкодження отримали 28 пам'яток архітектури, які знаходяться в охоронній зоні ЮНЕСКО, у тому числі головний православний храм Одеси — кафедральний Свято-Преображенський собор УПЦ (МП) [24], пам'ятки архітектури національного значення — Воронцовський палац, будівля Одеського художнього музею [6, С. 40—41], зазнала пошкоджень унікальна пам'ятка науки й техніки 1911 р., розташована на Херсонщині, найвищий (76 м) в Україні Станіслав-Аджигольський маяк Задній [23].

Унаслідок російської агресії значних збитків зазнала історико-культурна спадщина стародавнього Чернігова — 17 із 39 пам'яток архітектури мають численні пошкодження. Ворожі обстріли обласного центру пошкодили пам'ятки національного значення: архітектурні ансамблі Троїцько-Іллінського (XVII—XVIII ст.) та Єлецького-Успенського монастиря, одного з найстаріших в Україні, заснованого в 1060 р. [25]. Символом гуманітарної катастрофи, заподіяної Росією, став Маріуполь. Російські війська навмисно бомбили Донецький обласний академічний драматичний театр, пам'ятку радянського монументального класицизму, який став прихистком для тисяч людей. Зазнали пошкоджень музеї міста, серед яких художній музей ім. А. Куїнджі та краєзнавчий, заснований 1920 р. [9, С. 17]. Зазнав руйнувань уцілілий під час оборони 1941 р. і визволення 1943 р. підземний штаб Коростенського укріпрайону № 5, побудований напередодні Другої світової війни (м. Коростень, Житомирська обл.). 6 березня 2022 р. в унікальний військово-меморіальний комплекс «Скеля» і Музей цивільної оборони влучила ракета, яка пошкодила сам музей, культурний шар городища стародавнього м. Іскоростень IX—XI ст., укріплення 1930-х рр., розташовані в місцевих природних гранітних печерах, де селилися древляни [1, С. 170—171; 19]. 10 жовтня 2022 р. під час масованого обстрілу ракетами столиці України зазнали пошкоджень Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Червоний і Жовтий корпуси), університетська наукова бібліотека ім. Михайла Максимовича, Національний музей Тараса Шевченка, Київський міський будинок учителя (Педагогічний музей і Музей Української революції), Національна філармонія України, Національний музей мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків. У Національному музеї «Київська картинна галерея», літературно-меморіальних музеях-квартирах Миколи Бажана та Павла Тичини, Музеї історії Києва, Національному науково-природничому му-

зеї НАН України, Національному музеї літератури України вибиті шибки, пошкоджені інтер'єри та експозиція [26].

На тимчасово окупованій території України перебуває понад 20 тис. пам'яток історії та культури національного та місцевого значення⁹. У м. Нова Каховка Херсонської області, яке тимчасово окуповане ворогом, залишились 180 будинків, 200 кв. м унікальних різьблених орнаментів на стінах житлових будинків і закладів культури й освіти, зроблених у 1950-х рр. Вони були створені завдяки творчості та винаходу послідовника школи бойчукістів художника-монументаліста Григорія Довженка та ентузіазму українського письменника і кінорежисера Олександра Довженка, одного з ініціаторів звернення до Української академії будівництва і архітектури УРСР (1955—1962 рр.) щодо створення для будівельників Каховської ГЕС комфортного міста, яке стало справжньою візиткою регіону [27]. За ескізами Г. Довженка і його колег були створені унікальні ліпні та різьблені кам'яні панно — «кам'яні вишиванки», які прикрасили стіни будинків та змінили обличчя міста. Нова Каховка — об'єкт історико-культурної спадщини України, єдине місто-пам'ятка архітектури та містобудування ХХ ст., 10 архітектурних об'єктів якого включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У багатьох містах України й за кордоном пройшла виставка зразків «кам'яних вишиванок», головна мета якої показати, що південь України був і залишається українським. Організаторами її стали пам'яткоохоронці, архітекторки Тетяна та Єлизавета Євсєєви [28].

З 24 лютого 2022 р. до 25 квітня 2024 р. РФ зруйнувала або пошкодила 1062 об'єкти культурної спадщини. З них пам'яток національного значення — 123, місцевого значення — 864, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини — 75 [29], 20 тис. знаходяться на тимчасово окупованій території, які необхідно захистити й зберегти. Російсько-українська війна, широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 р., події, що чинить ворог на окупованій території, значно загострили ситуацію у суспільстві, змінили відношення до російських і радянських діячів, увічнених в пам'ятках, що виявилось у прискоренні процесу очищення публічного простору від імперських і радянських маркерів — російської та радянської топоніміки, пам'яток періоду тоталітаризму. На фронтах військового та ідеологічного протистояння ведеться боротьба за подолання наслідків імперського панування в Україні та за остаточне звільнення від комуністичного панування [16, С. 260].

Декомунізація публічного простору

Перед Україною стоять важливі завдання у гуманітарній сфері — відновлення культурних і освітніх закладів, музеїв і архівів, заповідників і пам'яток. О. Довженко після повернення з фронту в грудні 1943 р. залишив роздуми про долю України, її культуру, актуальні й у наш час. «Україна поруйнована, як ні одна краї-

⁹ Шмигаль Денис: Усі постраждали... URL:<https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-usi-postrazhdali-vnaslidok-rosiiskoi-ahresii-objekty-kulturnoi-spadshchyny-vnesut-do-spetsialnoho-derzhreiestru-dlia-vyznachennia-rozmiriv-kompensatsii-vid-r> (дата звернення: 20.03.2024).

на в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Після війни, по-новому [необхідно] підходити до свого культурного господарства». Письменник писав свої пропозиції у різних галузях культурного і господарського життя, але «не найшлося серед них ні одної людини, яка б скористала всі мої знання і моє всевидяще око на користь народу України. Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу [...] шкідлива і ворожа інтересам народу» [30, С. 283, 287, 328].

По закінченню російсько-української війни ХХІ ст. і перемоги над ворогом важливими завданнями має стати глибоке переосмислення нашої історії та культури, культурної спадщини без великодержавних наративів, сенсів, смислів, символів, ідеологічних кліше, нав'язаних радянською пропагандою. Російська агресія актуалізувала саме ті аспекти української колективної пам'яті, які пов'язані з ідеями національної солідарності, самопожертви, патріотизму та збройного опору загарбникам. За роки незалежності відбулися позитивні зміни, які простежуються у переусвідомленні критеріїв оцінювання об'єктів культурної спадщини. Якщо на початку 1990-х рр. на обліку переважали пам'ятки історії, а серед них споруди й поховання, пов'язані з революційними подіями, Другою світовою війною, діяльністю комуністичних лідерів, то на початку 2000-х рр. більше уваги почали приділяти дослідженню подій середньовічної, нової та новітньої історії, козацтву, національно-визвольному руху України. Після «Революції гідності» відбулися позитивні зміни на шляху звільнення публічного простору від символів комуністичного режиму.

Масштабний етап декомунізації був пов'язаний з ухваленням Верховною Радою України у 2015 р. чотирьох законів: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 рр.», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 рр.», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.». Юридичне оформлення фактичної декомунізації значно прискорило очищення українського публічного простору і ввело його у правове поле. Декомунізаційне законодавство забороняє подальше перебування радянських пам'ятників на вулицях та площах міст і сіл, але дозволяє експонувати їх у музеях. Саме в музейному просторі відкриваються можливості для правдивої та об'єктивної оцінки подій і діячів ХХ ст. Але у законах не йдеться про необхідність створення музею для демонтованих пам'яток. Експозиція такого музею має на меті не забуття радянського минулого, ігнорування великого періоду в житті народу, а навпаки, має стати нагадуванням про жахливі події тоталітарної доби з голодоморами, репресіями, які ніколи не повинні повторитися. Питання створення Музею тоталітаризму у Києві залишається відкритим і сьогодні, а доля демонтованих пам'ятників залишається невизначеною і після демонтажу їх транспортують на територію Державного музею авіації ім. О. Антонова. Серед перших були пам'ятники льотчику

В. Чкалову, генералу армії М. Ватутіну¹⁰, радянському військовому діячу М. Щорсу, пам'ятник якому демонтували 9 грудня 2023 р.

Автори законів обійшли увагою відношення до монументального мистецтва другої половини ХХ ст. Необхідно відбирати твори, які можуть бути музеєфіковані й збережені, завдяки яким прийдешні покоління зможуть дізнатися правду про ті часи й віхи розвитку українського мистецтва. Розглядати монументальне мистецтво лише через призму радянського періоду — недооцінювати культурну цінність творів, які існують в єдиному екземплярі та відображають один з історичних періодів у житті народу. У публічному просторі залишаються переважно об'єкти, які експерти відносять до складних випадків декомунізації, коли монумент має бути демонтований як символ тоталітаризму, але охороняється як витвір мистецтва або як частина могили. Для багатьох міст, містечок, сіл деякі монументи є формоутворювальними елементами меморіального ландшафту, які набули значної популярності у населеному пункті, і до цього слід підходити зважено, з урахуванням голосу місцевої громади. 14 травня 2023 р. Київрада ухвалила рішення про декомунізацію назви арки Дружби народів — тепер це арка Свободи українського народу. Окрім арки перейменували ще понад 40 пам'ятників та пам'ятних знаків у Києві, які необхідно прибрати з вулиць і будівель столиці й передати до Музею тоталітаризму [31]. Пам'ятник Артему у Святогірську (1927 р., Донецька обл.) є яскравим відображенням ленінського плану монументальної пропаганди. Разом з тим, це — унікальний витвір у стилі кубізму скульптора І. Кавалерідзе — найвищий в Європі (висота 22 м, з постаментом 28 м). Залізобетонна конструкція вмонтована в скелю, яку неможливо демонтувати. Пам'ятка монументального мистецтва національного значення, розташована на території державного історико-культурного заповідника, є частиною Музейного фонду України. Для збереження твору видатного українського скульптора об'єкт потребує переосмислення й переозначення з акцентом на творчості геніального митця і збереженні для нащадків правдивої пам'яті про минуле [32].

Зміна топоніміки, знесення з вулиць та площ матеріальних символів минулого — перший крок на шляху до перебудови свідомості суспільства. Сучасні комеморативні практики передбачають цивілізовані способи позбавлення від пам'ятників і назв, які символізують комуністичний період історії ХХ ст., створення меморіальних просторів, спрямованих на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє.

Держава має взяти на себе обов'язок охорони й збереження пам'ятників і пам'ятних знаків про учасників і жертв Другої світової війни. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 рр.» інкорпорував частину символів і наративів «Великої Вітчизняної війни» у наратив Другої світової війни як цілком легітимну частину національної історії, що зняло низку нагальних питань, передусім щодо національно-визвольного руху [12, С. 110].

¹⁰ Поточний архів МКІП України. Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. Протокол від 25.01.2023.

Декомунізація — надзвичайно значущий процес, не менш важливий, ніж денацифікація в повоєнній Німеччині. Закони поставили на порядок денний низку назрілих питань, у тому числі щодо демонтажу пам'яток періоду тоталітаризму, який проводився стихійно і неорганізовано. Зняття з постаментів численних радянських діячів не викликає заперечень, але це має бути демонтаж, а не вандалізм і руйнування. Для очищення публічного простору від маркерів тоталітарного минулого центральним і місцевим пам'ятоохоронним органам необхідно вирішувати дуже багато питань. Головне, щоб це відбувалося цивілізовано з дотриманням норм пам'ятоохоронного законодавства. Наявність музеїв, виставок комуністичної символіки знизить конфліктність у справі очищення публічного простору України, введе цей процес у рамки законних дій. Тільки уважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві й зупинить нав'язану «війну пам'ятників». Пам'ятник слід адаптувати у нових історичних умовах або музеєфікувати його у відведеному для цього місці. Протягом 2022 р. в Україні було перейменовано 9859 географічних назв і демонтовано 145 пам'ятників, пов'язаних з періодом тоталітаризму. Недемонтованими залишилися близько 350—400 об'єктів культурної спадщини, в основному у Донецькій, Луганській областях і тимчасово окупованому Криму [11, С. 160], не перейменовано 300 об'єктів топоніміки, у тому числі дві області — Дніпропетровську та Кіровоградську, які заплановано змінити, відповідно, на Січеславську і Кропивницьку [33].

Переосмислення минулого. Деколонізація публічного простору

Логічним продовженням декомунізації має бути деколонізація, яка передбачає позбавлення публічного простору від імперської спадщини. Незалежна Українська держава постала на руїнах Російської імперії, наступником якої став тоталітарний СРСР. Колонізація і російщення впродовж століть упродовжувалися в Україні в усіх сферах. Пам'ятники, назви, присвячені російським діячам науки й культури, нав'язувалися імперським центром, щоб прив'язати українську історію, культуру до імперії, показати вторинність української культури та її зв'язок з російською, формували стереотип про периферійність території порівняно з центром, використовуючи фальшиві наративи на підтримку імперських амбіцій. Через широкомасштабне вторгнення Росії запит на заміну радянського й російського спадку на український значно активізувався. Декомунізація та деколонізація передбачає переосмислення минулого, відновлення національної пам'яті, культурної та історичної ідентичності, повернення із забуття видатних постатей і подій української національної культури та історії.

Зареєстрований на початку квітня 2022 р. у Верховній Раді України законопроект № 7253 «Про внесення змін до Закону “Про географічні назви” щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України», закон України «Про дерадянізацію законодавства

України» про скасування дії на території України актів органів влади СРСР та УРСР», який набув чинності 7 травня 2022 р., направлені на прискорення де-радянзації та деколонізації українського соціуму [13, С. 109—111]. 21 березня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила законопроект № 7253 «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України», який після другого читання отримав назву «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Закон забороняє присвоювати географічним об'єктам назви, що звеличують, пропагують або символізують державу-окупанта або її визначні, пам'ятні, історичні та культурні місця, дати, події, її діячів, які здійснювали агресію проти України та інших суверенних країн, державну тоталітарну політику та практику, пов'язану з переслідуванням опозиції (опозиційних діячів), дисидентів та інших осіб за критику тоталітарного радянського та тоталітарного російського режиму, зокрема й громадян України, які мешкають на тимчасово окупованих територіях України або тимчасово перебували на території держави-окупанта та стали жертвами переслідування з боку російських репресивних органів¹¹.

Формування публічного простору України стосується ухвалений 3 травня 2023 р. закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України». До Державного реєстру нерухомих пам'яток України станом на 5 червня 2023 р. за даними МКІП України, було включено 21 094 пам'ятки. У 2023 р. відбулися певні зміни у комплектуванні Державного реєстру. Завдяки сучасним інноваційним програмам 29 листопада 2023 р. був презентований Державний реєстр «є-Пам'ятка», який включає 105 532 одиниці включно з пам'ятками на тимчасово окупованих територіях, що знаходяться під охороною держави¹². Автори запропонували зміни до статей 13 і 151 Закону України «Про охорону культурної спадщини» з акцентом на незанесення до Реєстру шойно виявлених об'єктів культурної спадщини та пам'яток, які є символами комуністичного тоталітарного режиму або російської імперської політики. Ухвалення цих законів значно спростило місцевим пам'яткоохоронним органам вирішення низки питань з усунення з публічного простору — демонтажу, перенесенню об'єктів культурної спадщини, які не відповідають історичним і мистецьким критеріям, пам'яток з імперським чи радянським минулим. Цивілізований демонтаж допомагає очистити публічний простір й унеможливає повернення імен російських діячів на українські вулиці й площі.

¹¹ Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». *Відомості Верховної Ради*. 2023, № 65, ст. 221. URL: <https://unn.ua/news/zelskiy-pidpisav-zakon-pro-dekolonizatsiyu-ta-derusifikatsiyu-toponimiyi> (дата звернення: 1.10.2024).

¹² Горлач П. Мінкульт презентував систему обліку нерухомої культурної спадщини, до неї вже внесли понад 105 тисяч об'єктів. *Суспільне. Медіа*. 16.04.2024. URL: <https://suspihne.media/culture/725809-mincult-prezentuvav-sistemu-obliku-neruhomoi-kulturnoi-spadsini-do-nei-vze-vnesli-dani-sodo-105-532-obektiv/> (дата звернення: 20.04.2024).

Відмова України від колоніального спадку відбувається шляхом активного очищення міст і сіл від монументів та інших об'єктів, які покликані закріплювати російські пропагандистські наративи. Наслідки повномасштабного вторгнення не залишили жодного шансу на сприйняття проросійських цінностей українцями, які побачили реальні дії російської армії у звільнених від окупації населених пунктах. До МКІП України надходять запити від місцевих органів влади щодо демонтажу та переміщення пам'ятників, барельєфів, меморіальних дошок. До списку про зняття з державного обліку пам'ятників діячам радянської доби у місті Києві внесені пам'ятник на честь українського радянського письменника й громадського діяча О. Бойченка, бюсти В. Боженка, Н. Крупської, пам'ятники М. Кирпоносу, М. Фрунзе, С. Ковпаку, меморіальна дошка на честь Г. Жукова та багато інших. У Києві зі стели міст-героїв прибрали назви російських міст, замість яких з'явилися назви українських міст-героїв: Буча, Волноваха, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь, Миколаїв, Охтирка, Харків, Херсон, Чернігів¹³. Протягом 2022 р. до МКІП України надійшли запити з Києва, Житомира, Переяслава, Рівного, Чернігова про вилучення з Державного реєстру нерухомих пам'яток України монумента на відзначення 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, пам'ятників М. Кузнецову, О. Пушкіну в Мукачеві, Тернополі, Ужгороді, Чернігові, с. Заболотівці Львівської області¹⁴. За вісім місяців 2022 р. демонтовано 28 пам'ятників О. Пушкіну у 14 регіонах України, 9 — М. Горькому, по 4 — М. Островському й О. Суворову¹⁵.

У Києві перший пам'ятник О. Пушкіну з'явився в 1899 р. до 100-річчя від дня народження поета. На кошти, зібрані викладачами й учнями 5-ї Києво-Печерської гімназії, перед гімназією (нині — Національний транспортний університет) було встановлено бронзове погруддя поета (скульптор Р. Бах). Цей пам'ятник, твір монументального мистецтва, потрапив під хвилю незаконного знесення. Завдяки адміністрації університету його вдалося зберегти, а дирекція Музею історії Києва виступила з ініціативою перенесення пам'ятників, демонтованих у столиці, до музею з подальшим використанням їх як експонатів в екскурсіях про історію міста та негативні наслідки впливу Росії на життя українців¹⁶. Демонтовані у Києві пам'ятники О. Пушкіну за погодженням з дирекцією музею

¹³ Масова дерусифікація та декомунізація у відповідь на війну РФ — як українці позбавляються старих символів. *Дім*. 26.04.2022. URL: <https://kanaldom.tv/masova-derusyifikacziyata-dekomunizacziya-u-vidpovid-na-vijnu-rf-yak-ukrayinczi-pozbavlyayutsya-staryh-symvoliv-video/> (дата звернення: 2.02.2023).

¹⁴ Поточний архів МКІП України. Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. Протокол від 1.06.2022 р.

¹⁵ «Депушкінізація» у дії: у 14 областях України демонтували 28 пам'ятників Пушкіну. *Віледж*. 31.12.2022. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/334655-znesli-28-pam-yatnikiv-pushkinu-skilki-pam-yatnikiv-derusifikovali-v-ukrayini-minkult> (дата звернення: 24.03.2023).

¹⁶ Горбачова А. У Києві знесли пам'ятник Пушкіну. *UNIAN*. 22.03.2023. URL: <https://www.unian.ua/society/dekomunizaciya-v-ukrajini-u-kiyevi-znesli-naystarishiy-byust-pushkina-12009000.html>. (дата звернення: 2.01.2024).

перенесені на територію Київської картинної галереї¹⁷. Демонтаж, перенесення пам'яток має вирішуватися у правовому полі відповідними пам'яткоохоронними органами. Цей процес вимагає скрупульозної роботи фахівців — істориків, мистецтвознавців, культурологів, музейників — для надання об'єктивної оцінки мистецької цінності творів, історичних подій і діячів, увічнених в пам'ятках. Цивілізований демонтаж пам'ятників з російською і радянською символікою допомагає очистити публічний простір України, і це крок до перемоги, оскільки кожне таке рішення повертає нашій нації почуття гідності, самодостатності й впевненості у перемозі над ворогом.

* * *

Руйнуючи школи, вищі навчальні заклади, бібліотеки, музеї російські війська знищують усе, що пов'язане з історією, культурою, традиціями українського народу. І пам'ятникам історії та культури, які є матеріалізованим виявом історії, важливою частиною ідентичності нації, збереження історичної пам'яті, належить особливе місце. В умовах російської агресії, яка є екзистенціальною загрозою українському народу, державна політика у сфері збереження культурної спадщини стає важливим чинником національної безпеки України.

По закінченню війни з огляду на агресивні дії РФ та окупацію частини територій України актуальним буде відновлення культурної спадщини, забезпечення міжнародного моніторингу стану культурного надбання із залученням державних інституцій і міжнародних організацій, культурної дипломатії, інформування світової спільноти про втрати, завдані країною-агресоркою. Основними напрямками у сфері збереження і відновлення культурної спадщини є документування фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності, розробка механізмів оцінки завданих війною збитків культурній спадщині України, визначення розмірів компенсацій від РФ, створення спеціального державного реєстру зруйнованих пам'яток.

З нерухомої спадщини найбільш вразливі археологічні пам'ятки, які можна досліджувати дистанційним моніторингом і супутниковими знімками. Для того, щоб верифікувати відкриті дані про пам'ятки архітектури, використовуються документи окупаційної влади, наприклад, кадастрові карти, дані ЗМІ, супутникові знімки, які дозволяють визначати ділянки, де відбуваються ремонтно-реставраційні роботи, знесення пам'яток і планується забудова. Враховуючи ситуацію з руйнуванням пам'яток у ході воєнних дій актуальним завданням є продовження програми з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», матеріали якого дозволяють ознайомитися з пам'ятками на тимчасово окупованій території, встановити втрати культурної спадщини України.

За понад 30 років незалежності сформувався запит українських громадян на декомунізацію і деколонізацію публічного простору. Події російсько-україн-

¹⁷ Поточний архів МКІП України. Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. Протокол від 25.01.2023 р.

ської війни, в якій «братній народ» став агресором та окупантом, зруйнували всі радянські міфи й прискорили процес переосмислення історичного минулого, активізували заходи щодо вилучення елементів імперської, радянсько-комуністичної ідеології з публічного простору. Логічним продовженням декомунізації має бути деколонізація та позбавлення публічного простору від імперської спадщини. Радянське минуле було лише продовженням російськоімперського періоду: радянська спадщина згубна для України не тим, що вона комуністична, а тим, що вона імперська й антиукраїнська, зорієнтована на пригноблення й поневолення, сприйняття України як частини імперії. Через пам'ятники та музеї, назви міст і сіл, вулиць влада візуалізувала своє бачення історії не на фактах, а на їх ідеологічній інтерпретації [34]. Системна декомунізація і деколонізація, осмислення радянського досвіду є запорукою протидії українського суспільства доктрині «російського світу» і творення «українського світу» з включенням пам'яток видатним українським діячам, важливим подіям в історії України, що відповідає основному змісту гуманітарної політики України.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Denysenko, H. *Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pam'iaty*. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Денисенко Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ, 2018. 318 с.].
2. Denysenko, H., Denysenko, O. *Kulturna spadshchyna u umovakh viiny: ukrainski realii (2014—2022 rr.). Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statei*. Kyiv, 2023. Vyp. 27: 251-270 [in Ukrainian].
[Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина в умовах війни: українські реалії (2014—2022 рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей*. Київ, 2023. Вип. 27. С. 251—270].
3. Denysenko, H. *Yakyi stan kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy: u dvokh knyzhakh*. Kn. 1. Kyiv, 2022. 163-173 [in Ukrainian].
[Денисенко Г. Який стан культурної спадщини України в умовах російсько-української війни. *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками: у двох книгах*. Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 163—173].
4. Kot, S. *Pro stan kulturnoi spadshchyny Ukrainy (Informatsiino-analitychni materialy do parlamentskykh slukhan "Stan, problemy ta perspektvy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini" 18 kvitnia 2018 r.)*. Kyiv, 2018. 36-37 [in Ukrainian].
[Кот С. Про стан культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. С. 36—37].
5. Kot, S. *Istorychnyi dosvid ta aktualni problemy zberezhenня pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy. Kulturna spadshchyna v konteksti "Zvodu pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy"*. Kyiv, 2015. 7-103 [in Ukrainian].
[Кот С. Історичний досвід та актуальні проблеми збереження пам'яток історії та культури України. *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 7—103].

6. Rishniak, O. Kulturna spadshchyna u voiennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XX — pochatku XXI st. ta ukrainska diisnist. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4 (565). 40-41 [in Ukrainian].
[Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX — початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4 (565). С. 40—41].
7. Soloshenko, V. Yakoi shkody zavdaie ahresiiia RF proty Ukrainy vitchyznianiі kulturnii spadshchyni ta muzeiam, zokrema? *Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy: u dvokh knyzhakh*. Kn. 1. Kyiv, 2022. 173-176 [in Ukrainian].
[Солошенко В. Якої шкоди завдає агресія РФ проти України вітчизняній культурній спадщині та музеям, зокрема? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками: у двох книгах*. Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 173—176].
8. Tytova, O.M. Kulturna spadshchyna Krymu ta Donbasu za suchasnykh umov: zahrozy, vtraty, perspektvyv zberezhennia. *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy Krubloho stolu "Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektvyv"* (m. Kyiv, 12 lystopada 2015). Kyiv, 2016. 25-30 [in Ukrainian].
[Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи»* (м. Київ, 12 листопада 2015 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 25—30].
9. Tytova, O.M. Kulturna spadshchyna Krymu ta Donbasu: suchasnyi stan, mozhlyvosti zberezhennia. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. 2016. Vyp. 30. 19-20 [in Ukrainian].
[Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу: сучасний стан, можливості збереження. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2016. Вип. 30. С. 19—20].
10. Yashnyi, D. Monitorynh stanu kulturnoi spadshchyny v Krymu za vidkrytymy danymy (2014—2020). *Pamiatkoznavchi studii: problemy, praktyku, perspektvyv rozvytku. Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 1. Kyiv, 2020. 67-73 [in Ukrainian].
[Яшний Д. Моніторинг стану культурної спадщини в Криму за відкритими даними (2014—2020). *Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку. Збірник наукових праць*. Вип. 1. Київ, 2020. С. 67—73].
11. Hrytsenko, O. Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshche. Kyiv, 2019. URL: <https://uamoderna.com/biblioteka/hrytsenko-decommunization-book/> [in Ukrainian].
[Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ, 2019. 320 с. URL: <https://uamoderna.com/biblioteka/hrytsenko-decommunization-book/> (дата звернення: 20.10.2022)].
12. Riabchuk, M. Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazaly politychni diskusii z pryvodu "dekomunizatsiinykh" zakoniv? *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 28 (82). 2016. 104-117 [in Ukrainian].
[Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 28 (82). 2016. С. 104—117].

13. Bazhan, O. U chomu poliahaie dekolonizatsiia v ukrainskomu publicnomu prostori v umovakh Rosiisko-ukrainskoi viiny? *Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshynny. Dialohy z istorykamy: u dvoch knyzhakh*. Kn. 1. Kyiv, 2022. 109-111 [in Ukrainian].
[Бажан О. У чому полягає деколонізація в українському публічному просторі в умовах Російсько-української війни? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками: у двох книгах*. Кн. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 109—111].
14. Lakhovskiy, M. Zhertv totalitaryzmu rozstrilialy vtretie. Rashysty zruinuvaly polskyi memorial u Kharkovi. *Spravzhnia varta*. 21.04.2022. URL: <https://varta.kharkov.ua/news/city/1225315> [in Ukrainian].
[Лаховський М. Жертв тоталітаризму розстріляли втретє. Рашисти зруйнували польський меморіал у Харкові. *Справжня вартя*. 21.04.2022. URL: <https://varta.kharkov.ua/news/city/1225315> (дата звернення: 25.09.2022)].
15. Yakubova, L. Ukraina ta ukraintsi v svitohliadnii matrytsi «russkoho myra». *Analitychna zapyska Kyiv, 2023* [in Ukrainian].
[Якубова Л. Україна та українці в світоглядній матриці «русского мира». Аналітична записка. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. 72 с.].
16. Yakubova, L. “Russkij mir” v Ukraini: na kraiu prirvy. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2018. 384 с.].
17. Kulturna spadshchyna ta natsionalna bezpeka. *Analitychna dopovid*. Kyiv, 2023. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08> [in Ukrainian].
[Культурна спадщина та національна безпека. Аналітична доповідь. Київ, 2023. 58 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>].
18. Shutkevych, O. Kulturna spadshchyna: aneksovana, vtrachena, rozkradena. *Den*. 31.10.2018. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/kulturna-spadshchyna-aneksovana-vtrachena-rozkradena> [in Ukrainian].
[Шуткевич О. Культурна спадщина: анексована, втрачена, розкрадена. *День*. 31.10.2018. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/kulturna-spadshchyna-aneksovana-vtrachena-rozkradena> (дата звернення: 25.09.2022)].
19. Mykhailova, O.Iu. Pamiatnyku Ukrainy, zruinovani ta poshkodzeni okupantamy u perebihu rosiisko-ukrainskoi viiny. *Natsionalny instytut stranegichnyh doslidzhen*. 27.04.2022. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/vtratiks_pamyatniki_mikhaylova_270422.pdf [in Ukrainian].
[Михайлова О.Ю. Пам'ятники України, зруйновані та пошкоджені окупантами у перебігу російсько-української війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 27.04.2022. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/vtratiks_pamyatniki_mikhaylova_270422.pdf (дата звернення: 01.09.2024)].
20. Denysenko, H. Voenna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezhennia kulturnoi spadshchyny. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Денисенко Г. Военна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 289 с.].
21. U Krymu demontuvaly pamiatnyk Sahaidachnomu. *VolynPost*. 26.04.2014. URL: https://www.volynpost.com/news/31819-u-krymu-demontuvaly-pamiatnyk-sagajdachnomu-foto-video#google_vignette [in Ukrainian].
[У Криму демонтували пам'ятник Сагайдачному. *ВолиньPost*. 26.04.2014. URL: https://www.volynpost.com/news/31819-u-krymu-demontuvaly-pamiatnyk-sagajdachnomu-foto-video#google_vignette (дата звернення: 25.09.2022)].

22. Pid Mariupolem okupanty znesly pamiatnyk hetmanu Sahaidachnomu. *UNIAN*. 7.05.2022. URL: <https://www.unian.ua/war/u-mangushi-pid-mariupolem-okupanti-znesli-pam-yatnik-sagaydachnomu-video-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11817264.html> [in Ukrainian]. [Під Маріуполем окупанти знесли пам'ятник гетьману Сагайдачному. *УНІАН*. 7.05.2022. URL: <https://www.unian.ua/war/u-mangushi-pid-mariupolem-okupanti-znesli-pam-yatnik-sagaydachnomu-video-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11817264.html> (дата звернення: 25.09.2022)].
23. Viiskovi RF poshkodyly naivyshchyi maiak v Ukraini, yakyi rozdashovanyi na Khersonshchyni. *Suspilne.Kherson*. 10.08.2022. URL: <https://suspilne.media/kherson/269753-viiskovi-rf-poshkodyli-adzigolskij-maak-na-hersonsini/> [in Ukrainian]. [Військові РФ пошкодили найвищий маяк в Україні, який розташований на Херсонщині. *Суспільне. Херсон*. 10.08.2022. URL: <https://suspilne.media/kherson/269753-viiskovi-rf-poshkodyli-adzigolskij-maak-na-hersonsini/> (дата звернення: 25.09.2022)].
24. Ataka na istorychnyi tsestr Odesy: naslidky dlia kulturnoi spadshchynu ta reaktsiia mizhnarodnoi spilnoty. *Odeska oblasna organizatsiia. Komitet vybortsiv Ukrainy*. 12.08.2023. URL: http://cvu.od.ua/ua/announce/ataka-na-istorichniy-tsestr-odesi-naslidki-dlya-kulturnoyi-spadschini-ta-reaktsiya-mijnarodnoyi-spilnoti_1544 [in Ukrainian]. [Атака на історичний центр Одеси: наслідки для культурної спадщини та реакція міжнародної спільноти. *Одеська обласна організація. Комітет виборців України*. 12.08.2023. URL: http://cvu.od.ua/ua/announce/ataka-na-istorichniy-tsestr-odesi-naslidki-dlya-kulturnoyi-spadschini-ta-reaktsiya-mijnarodnoyi-spilnoti_1544 (дата звернення: 16.10.2023)].
25. 17 iz 39 pamiatok arkhitektury v Chernihovi zruinuvaly rashysty. *Cheline*. 8.07.2022. URL: <https://cheline.com.ua/news/vijna/17-iz-39-pam-yatok-arhitekturi-v-chernigovi-zruinuvaly-rashisti-foto-304286> [in Ukrainian]. [17 із 39 пам'яток архітектури в Чернігові зруйнували рашисти. *Cheline*. 8.07.2022. URL: <https://cheline.com.ua/news/vijna/17-iz-39-pam-yatok-arhitekturi-v-chernigovi-zruinuvaly-rashisti-foto-304286> (дата звернення: 3.10.2022)].
26. Raketnyi udar po Kyevu 10 zhovtnia 2022. *Slovo i dilo*. 10.10.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/10/novyna/bezpeka/raketnyj-udar-po-kyevu-pryloty-buly-chotyrox-rajonax-zahynuly-shestero-lyudej> [in Ukrainian]. [Ракетний удар по Києву 10 жовтня 2022. *Слово і діло*. 10.10.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/10/novyna/bezpeka/raketnyj-udar-po-kyevu-pryloty-buly-chotyrox-rajonax-zahynuly-shestero-lyudej> (дата звернення: 25.03.2023)].
27. Dva Dovzhenky i kamiani vyshyvanky Novoi Kakhovky. *Lb.ua*. 12.06.2023. URL: https://lb.ua/culture/2023/06/12/560045_dva_dovzhenki_i_kamyani_vishivanki.html [in Ukrainian]. [Два Довженки і кам'яні вишиванки Нової Каховки. *Lb.ua*. 12.06.2023. URL: https://lb.ua/culture/2023/06/12/560045_dva_dovzhenki_i_kamyani_vishivanki.html (дата звернення: 16.10.2023)].
28. Okupovana spadshchyna: yak kamiani vyshyvanky Novoi Kakhovky zshyvaiut Ukrainu. *Televiziokompaniia Kherson*. 14.05.2023. URL: <https://kherson.tv.com/okupovana-spadschyna-ia-kam-iani-vyshyvanky-novoi-kakhovky-zshyvaiut-ukrainu/> [in Ukrainian]. [Окупована спадщина: як кам'яні вишиванки Нової Каховки зшивають Україну. *Телевізійна компанія Херсон*. 14.05.2023. URL: <https://kherson.tv.com/okupovana-spadschyna-ia-kam-iani-vyshyvanky-novoi-kakhovky-zshyvaiut-ukrainu/> (дата звернення: 16.10.2023)].
29. Zinchenko, M. V Ukraini cherez rosiysku ahresiiu postrazhdaly 1062 pamiatky kulturnoi spadshchynu. *Detektor Media*. 7.05.2024. URL: <https://detector.media/infospace/article/226443/2024-05-07-v-ukraini-cherez-rosiysku-agresiyu-postrazhdaly-1062-pamyatky-kulturnoi-spadschynu/> [in Ukrainian].

- [Зінченко, М. В Україні через російську агресію постраждали 1062 пам'ятки культурної спадщини. URL: <https://detector.Media/infospace/article/226443/2024-05-07-v-ukraini-cherez-rosiysku-agresiyu-postrazhdaly-1062-pamyatky-kulturnoi-spadshchyny/> (дата звернення: 26.08.2024)].
30. Dovzhenko Oleksandr. Shchodennykovyi zapysy (1939—1956). Kharkiv, 2013 [in Ukrainian]. [Довженко Олександр. Щоденникові записи (1939—1956). Харків: «Фоліо», 2013. 877 с.].
31. U Kyievi pereimenuvaly arku Druzhby narodiv. *Slovo i dilo*. 14.05.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/14/novyna/kultura/kyuevi-perejmenuvaly-arku-druzhby-narodiv-klychko> [in Ukrainian]. [У Києві перейменували арку Дружби народів. *Слово і діло*. 14.05.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/14/novyna/kultura/kyuevi-perejmenuvaly-arku-druzhby-narodiv-klychko> (дата звернення: 16.10.2023)].
32. Luzhetskyyi, R. Yak dekomunizuvaty Artema i vriatuvaty Kavaleridze. *Istorychna pravda*. 30.11.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/5c015e121e7f5/32> [in Ukrainian]. [Лужецький Р. Як декомунізувати Артема і врятувати Кавалерідзе. *Історична правда*. 30.11.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/5c015e121e7f5/32> (дата звернення: 16.10.2022)].
33. Sivets, L. “Chas — i vse bude OK”. Yak Ukraina perezhyla piyatyrychku dekomunizatsii. *Hromadske*. 19.06.2020. URL: <https://hromadske.ua/posts/chas-i-vse-bude-ok-yak-ukrayina-perezhyla-pyatyrychku-dekomunizatsiyi> [in Ukrainian]. [Сівец Л. «Час — і все буде ОК». Як Україна пережила п'ятирічку декомунізації. *Громадське*. 19.06.2020. URL: <https://hromadske.ua/posts/chas-i-vse-bude-ok-yak-ukrayina-perezhyla-pyatyrychku-dekomunizatsiyi> (дата звернення: 16.10.2022)].
34. Kovalevska, O. Zvilnennia prostoru. Dekomunizatsiia yak dekolonizatsiia vizualnoho prostoru ukrainskykh mist. *Ukrainskyi tyzhden*. 26.11.2015. URL: <http://tyzhden.ua/Society/152408> [in Ukrainian]. [Ковалевська О. Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація візуального простору українських міст. *Український тиждень*. 26.11.2015. URL: <http://tyzhden.ua/Society/152408> (дата звернення: 17.10.2023)].

Надійшла / Received 03.10.2024

Oleksandr REIENT

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of Ukraine of the 19 — Early 20 Centuries,
Deputy Director for Scientific Work,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Reent.O.P@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Halyna DENYSENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Centre for Research of the Historical and Cultural Heritage,
Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
denisenko51@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4672-1586>

CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR: CAUSES AND CONSEQUENCES OF ARMED AGGRESSION

The goal is to analyze the state of immovable cultural heritage in the conditions of the Russo-Ukrainian war of 2014—2024. The modern war, aimed at the destruction of the Ukrainian people and Ukraine as a state, has actualized several problems, including in the humanitarian sphere. In the conditions of Russian aggression, which is an existential threat to the Ukrainian people, state policy in the field of culture becomes an important factor in ensuring the national security of Ukraine, and the preservation of cultural heritage is one of the main elements of identity formation and preservation of historical memory. **The scientific novelty** consists in the study of the state of the cultural heritage of Ukraine during the Russo-Ukrainian war, the rethinking of the historical past, the analysis of the processes of decommunization, decolonization, and de-Sovietization in the public space, which significantly intensified after the Russian invasion of Ukraine in 2022. **The methodological basis** of the study is the principles of historical analysis and scientific objectivity, the problem-chronological method. **Conclusions.** The hybrid war of the Russian Federation against Ukraine since 2014 and the full-scale aggression on February 24, 2022, made the topic of cultural heritage and the extent of the loss of the national cultural heritage of Ukraine relevant to Ukrainian society. The obliteration and destruction of historical and cultural monuments is not only material damage but also an attempt to undermine the moral spirit of Ukrainians, to destroy the history and past of the Ukrainian people engraved in the monuments. After the end of the war, in parallel with the reconstruction of Ukraine's economy, housing, and critical infrastructure, the main directions in the field of culture will be the preservation of cultural property, development of a strategy for its restoration with the involvement of state institutions and international organizations UNESCO, ICOMOS, ICOM, cultural diplomacy, information of the world community about the damages and losses caused by the aggressor country to the cultural heritage of Ukraine, development of a mechanism for their evaluation and determination of the amount of compensation. Russian aggression against Ukraine caused a wave of opposition from civil society, which inspired the process of dismantling some memorial objects related to the history and culture of the Russian Federation, the decommunization of Ukrainian toponyms, and the cleansing of public space from markers of imperial claims to Ukrainian lands. Systemic decommunization and decolonization, the understanding of the Soviet experience is the key to Ukrainian society's resistance to the doctrine of the *Russian world* and the creation of a *Ukrainian world* with the inclusion of monuments to prominent Ukrainian figures, important events in the history of Ukraine, which corresponds to the main content of Ukraine's humanitarian policy.

Keywords: *Russo-Ukrainian war, cultural heritage, public space, decommunization, decolonization, de-Russification, museum, monument.*